

ВАЛЕНТИН ТАРАСЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії та методології соціології Інституту соціології НАН України, професор кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ретроспективне пізнання в соціології: деякі гносеологічні та методологічні проблеми

Abstract

The article examines the gnoseological features of retrospective cognition, as well as its general principles. There are analyzed such problems as the correlation of retro-reflection contexts, the application of reconstruction method, and the doctrine of the history "re-comprehension". On the basis of general sociological approach, the author analyses the complex and specific character of the historical cognition as the special way of retrospection. The channels of sociological control over this process are substantiated in order to avoid any application of historians' erroneous conclusions and intentional ideological distortions within sociological researches. The interpretation of F.Znaniecki's "humanistic coefficient" as an index of the relation between value levels of the past and the present, or as an imitational relation of the present to the past, is also set forth in the article.

Загальна гносеологічна характеристика ретроспективного пізнання

Соціологія — наука, що здійснює надзвичайно складний і суперечливий пізнавальний процес, спрямований на вивчення минулого, теперішнього і майбутнього. Щоправда, найбільшу частину своїх дослідницьких зусиль вона витрачає на пізнання теперішнього і сучасного, тобто соціальної реальності як наявного буття, оскільки постійно існує потреба суспільства в

інформації про поточні події та процеси. Але важливо й інше: реальність, що становить сьогодні, не потребує доказів її фактичності, підтверджуваної досвідом, і це полегшує процес пізнання реальності. Принаймні дослідник, за винятком поодиноких випадків, не потребує спеціального пошуку цієї реальності.

Натомість пізнання минулого чи майбутнього означає вивчення реальності, якої в наявності немає. У першому випадку вже немає, в другому — ще немає. Звісно, шукати таку неіснуючу реальність немає смислу, знайти її не можна, тому неодмінно постає питання: чи можливе вивчення того, чого немає, що не наділене фактичністю? Відповідь: неможливе. Воно насправді й не вивчається. Вивчається щось інше під виглядом зниклої або ще не народженої реальності.

Однаке здоровому глузду сучасного дослідника із цим важко погодитися, адже тоді довелося б відкинути, наприклад, таку авторитетну науку, як історія, котра, як стверджується, вивчає минуле суспільства, тобто реальність, що втратила своє наявне буття, і непорушно вірить в те, що пізнає його. Мабуть, тут ми стикаємося з епістемологічним міфом, зацикленним на оптимістичному уявленні про те, що соціальну реальність минулого, теперішнього і майбутнього можна досліджувати, а відтак — і пізнавати. Це уявлення щонайменше заважає бачити гносеологічні парадокси та глухі кути в соціології, зокрема ті моменти, коли в ній дослідницький і пізнавальний інтереси автоматично не збігаються. Звідси в соціології досліджувати не завжди означає пізнавати, як і навпаки: пізнавати — не обов'язково означає досліджувати. Приміром, ретроспективне соціологічне пізнання не є дослідженням. І це зрозуміло: з його об'єктом неможливо встановити дослідницький контакт (застосувати до нього емпіричний метод). Якщо в минулому реальність колись таки існувала, то вона зникла, і до неї вже із жодним методом не підйдеш. Саме через це не можна досліджувати й реальність майбутнього, яка ще не склалася, отже, в системі дійсності не з'явилася як її елемент.

Незбіг двох зазначених інтересів становить, ясна річ, важкий випадок для аналізу всіх тонкощів і нюансів процесу пізнання в соціології, але він, як на мене, не спростовує загального постулату стосовно тотожності дослідження і пізнання в системі наукового опанування світу. Постулат не заперчується. Дослідження вважається актом пізнання. Саме так потлумачують його й у логіці соціологічного дослідження, що спирається на логіку наукового дослідження (див.: [Логика, 1987: с. 7]). Та все одно для соціології питання щодо несуміжжя дослідницького і пізнавального інтересів, дослідження і пізнання є питанням першорядної важливості, оскільки воно індукує інше не менш важливе питання: яким чином можливе соціологічне пізнання, якщо соціальну реальність ані минулого, ані майбутнього (ані, додамо, теперішнього) безпосередньо досліджувати не можна? Цього соціологові просто не дано. Разом із тим існує дослідницька практика соціології, котра, маючи справу з минулим і майбутнім, проникає в інші соціальні світи, які існують за межами її сьогодні. Ця практика підказує подвійну здогадку, що містить альтернативу: або реальність минулого і майбутнього існує в такій особливій формі, що її можна пізнавати, або саме пізнання набуває та-

кої особливої форми, яка вможлиблює його здійснення стосовно минулого і майбутнього.

Так, у пізнанні мають місце і те, і те, позаяк і минуле, і майбутнє — це віртуальні світи, які вигадані людьми і сприймаються ними як фактичність, утім, не є тотожними відповідно ані реальності минулого, ані реальності майбутнього. Такі світи існують у свідомості людей передусім завдяки життєвому досвіду, в тому сенсі, що кожна людина несе в собі своє минуле і зачатки свого майбутнього, що існує пам'ять про минуле і впевненість у настанні майбутнього, що відлік часу традиційно пов'язаний із його так званою стрілою (спрямованою з минулого крізь теперішнє в майбутнє). Їх (світи) можна пізнавати, принаймні опосередковано, манівцями, не торкаючись самої реальності — ані минулої, ані майбутньої. І це означає, що такого стибу пізнання теж віртуальне, як і самі світи.

Одне слово, терміни “минуле” і “майбутнє” не тотожні термінам “реальність минулого” (“минула реальність”) і “реальність майбутнього” (“прийдешня реальність”). І щоб не блукати в лабіринтах парадоксів незбігу й невідповідності в пізнавальному процесі соціології, наголошу ще раз: те, чого немає, не досліджується і не пізнається — ані прямо, ані опосередковано. Минуле як особливий віртуальний світ існує, тому в цій якості воно пізнається, але реальності минулого немає, тому вона й не пізнається. Якщо та сама історична наука, як їй видається, вивчає минуле, то слід уважно придивитися принаймні до двох аспектів її дослідницько-пізнавального процесу: 1) чи насправді історія вивчає зниклу реальність під назвою “минуле” або ж якусь її підстановку, підміну, котру називають минулим; 2) чи здатна історія досліджувати минулу реальність і чи досліджує її, або, іншими словами, чи збігаються в її виконанні дослідницький і пізнавальний інтереси, дослідження і пізнання.

Ці питання стосуються також соціології, ретроспективне пізнання якої назагал ґрунтується на тих самих гносеологічних засадах, що й історичне пізнання, хоча, втім, є деякі відмінності у способах його реалізації. Соціологія здійснює ретроспективне пізнання у три способи. Перший спосіб — через фокус бачення соціального минулого іншими науками, і зокрема, такої важливої дисципліни, як соціальна історія, яка дає соціології надзвичайно багатий матеріал про соціальну реальність минулих часів та епох. Слід зауважити, що соціологія впадала філософську здатність розглядати світ крізь призму висновків багатьох наук, іноді навіть запозичувати деякі з них.

Ще Г. Зимель помітив таку здатність соціології, коли зазначав, що вона переґрадає свій предмет через предмети сусідніх дисциплін. На його думку, це стало можливим унаслідок історичного запізнення соціології до розподілу між науками об'єкта пізнання. Соціологія спізнилася з огляду на своє відносно пізні виникнення, об'єкт розібрали на “частини”, їй нічого не дісталось, тому соціологія змогла вирізнитися з-поміж інших соціальних наук не предметом, а точкою зору. Зимель так і писав про соціологію: “Вона належить до того типу наук, спеціальний характер яких полягає не в тому, що їхній предмет разом з іншими підходить під одне вище, загальне поняття (як класична філологія і германістика, оптика й акустика), а в тому, що вони

ставлять усю сукупність предметів під особливий кут зору. Не об'єкт, а точка зору, особлива, здійснювана нею абстракція диференціює її від решти історико-соціальних наук" [Зиммель, 1996: с. 422].

Сьогодні, коли предмети соціальних наук дуже тісно переплетені між собою, соціологія у спробах побудови нових пояснювальних моделей розширює можливості свого бачення реальності через предмети і висновки цих наук, наприклад, за рахунок соціальної філософії, психології, епістемології, синергетики [Бевзенко, 2002], антропології (антропологічний підхід [Танатова, 2004]) та ін.

Другий спосіб реалізації соціологією ретроспективного пізнання — це вивчення власного минулого, своєї історії як науки, а також історії соціальних і соціологічних ідей, теорій, учень, в яких закарбувалися ті чи ті характеристики соціального минулого. Історія соціології як особлива галузева складова соціологічної науки воскрешає в її самосвідомості пам'ять про так звану подвійну реальність минулого: теоретичну (тодішні ідеї, теорії, концепції, вчення тощо) і натуральну, хоч і зниклу, але створену колись взаємодією людських індивідів і їхніх груп і марковану інтелектуально-теоретичними витворами соціального розуму. Опорними на цьому шляху пізнання минулого виступають категорії "історія", "минуле", "сучасність", "теперішнє", "історична реальність", "історична фактичність", "теоретична реальність", "соціальна реальність" тощо, інтерпретація яких є, власне, онаучненням змісту того мислення, що пізнає, яке було властиве творчим постатям пройдених соціологією етапів. Звісно, без проникнення соціолога-історика в теоретичну реальність минулого, а це, зазначу, завжди проблемна річ, позаяк воно ґрунтується на розумінні закодованого в текстах давно згаслого, такого, що пішов у небуття, розуму (мислити точно так, як мислили, приміром, Гегель, Маркс, Вебер чи Сорокін, неможливо), цей спосіб ретроспективного пізнання не можна здійснити.

Третій шлях реалізації соціологічного ретроспективного пізнання передбачає використання методів, що забезпечують збирання й інтерпретацію інформації про минулу соціальну реальність (аналіз документів, біографічний метод, метод соціального портрета, мемуарний метод). Продукти інтерпретації створюють ґрунт для застосування методу тематичних реконструкцій минулого. Слід зазначити, що подібно до двох попередніх різновидів цей тип соціологічного ретроспективного пізнання обтяжений складними гносеологічними, методологічними й логіко-історичними проблемами.

Однак що ж таке ретроспективне пізнання, якою є його гносеологічна природа?

Ретроспективне пізнання — це процес вивчення минулого в усіх установлених формах і виявах його колишньої реальності як фактичності. Отже, воно звернене "назад", в історію і забезпечує людині знання про те, що найімовірніше було як факт. Реальність минулого, не представлена як факт (фактичність), не пізнається. Напевно, ретроспективне пізнання суспільства може здійснювати будь-яка соціальна наука (чи більшість наук цієї групи), але, ясна річ, кожна зі своєї позиції, виходячи з власного інтересу, а також у межах свого предмета і власних інструментальних можливостей. Унаслідок цього ретроспективне пізнання диференціюється і видозміню-

ється, але гносеологічна природа його та сама: безпосередньо вивчають підстановку реальності минулого, а не саму цю зниклу реальність. Для цього підстановку створює (конструює) дослідник, спираючись на джерела фактичності (документи, свідчення тощо). Така складна пізнавальна ситуація, коли на основі моделі-підстановки, яку неможливо перевірити реальністю (що зникла), вивчають нібито саму цю реальність, потребує усвідомлення і з'ясування за такими лініями: суб'єкт — об'єкт ретроспективного пізнання, реальність — фактичність, минуле — теперішнє, минуле — сучасне, минуле — історія, історичний — гносеологічний інтереси тощо.

У наведеному визначенні ретроспективного пізнання вказано, що минуле вивчається як установа фактичність, а не як буття реальності, що мала б його становити. І це правильно, адже минула реальність зникла і з нею не встановити жодного пізнавального зв'язку, — вона не може ані бути, ані стати об'єктом пізнання. У такому разі важливими є фактичні свідчення про зниклу реальність, що їх позначають категорією “фактичність”. Річ у тім, що реальність, яка йде в небуття, не зникає цілком і абсолютно, вона залишає певні “сліди”, “сигнали”, “знаки”, тобто свідчення про себе. Саме вони й вказують на її фактичність, але колишню. Це уточнення (“колишня”) попереджає будь-яку спробу ототожнити буття минулої реальності з її фактичністю, що не одне й те саме.

Буття минулої реальності — це її онтологічна наявність, щось таке, що існує, як сказав би Аристотель, за мірилом “власного закону”, у рамках певного часу, спільно зі своїми продуцентами, і що припинило своє існування разом із цими самими продуцентами. Звісно, знати про неї нічого не можна без якогось дороговказу, знаку, сигналу про те, що вона колись, як казали в давнину, “мала місце бути”. Свідчення вивільняють певні аспекти, характеристики зниклої реальності з небуття, подаючи їх як колишній факт, модифікований самим же знаком, сигналом, дороговказом. От із цим модифікованим фактом, зафіксованим у джерелах, має справу дослідник, який мислить його саме як історичний факт і перетворює його на об'єкт пізнання.

Приміром, історик, досліджуючи життя і діяльність гетьмана Івана Мазепи, який перейшов зі своїм невеликим військом на бік шведського короля Карла XII і виступив проти Петра I, чим зрадив, по суті, і росіян, і більшість українців, котрі не пішли за гетьманом, вивчає саме модифікованого, підставленого джерелами, свідченнями, а потім і самим істориком давнього діяча, тобто зафіксованого його ідеального двійника. Це — образ Мазепи, що відображає помічені свідками риси його особистості, зовнішнього вигляду, життя й діяльності і не відображає тих граней його життєдіяльності, що не залишили “слідів”. Але цього, ясна річ, не беруть до уваги. Навпаки, образ об'єктивують і натуралізують, ототожнюють його з Іваном Мазепою як живим функціонером, а самого Мазепу подають не як усічену джерелознавчу фактичність, а як цілісну живу натуру. Але це ілюзія. Немає перед очима історика ані Мазепи, ані Карла XII, ані Петра I, і воскресити їх, щоб, скажімо, зробити об'єктами дослідження в природі, неможливо. Зникла й уся “зав'язана” на них такого самого штибу натуральна реальність, котра вже за жодних обставин (ще раз зауважу) не може стати об'єктом пізнання. Залишився

тільки віртуальний об'єкт (образ Мазепи, “ідеальний тип”), скомбінований дослідником на підставі виявленої у джерелах тематичної фактичності.

Об'єктами такого ґатунку й переймається суспільна історія. Але насправді кожен із них поділений на три частини: те, що піддається дослідженню (джерела з поданою в них колишньою фактичністю, котру дослідник тематично може бачити по-різному); те, що дослідженню не підлягає (зникла реальність); те, що вигадує історик (опис, характеристика, оцінка історичних фактів — подій, дій, відносин, реакцій тощо). Це — віртуальна, теоретична реальність, яка вторинно (після джерел) представляє реальність зниклу, але цього разу створену самим істориком. Вона не зникає, а переходить шляхом опанування, зокрема й критичного, від одного покоління вчених (і не лише вчених) до іншого. І при цьому її можна уточнювати, виправляти, збагачувати мірою вивчення нових джерел, що відкривають невідомі раніше межі колишньої фактичності.

Соціологія, просуваючись цими лабіринтами історичного пізнання, має вносити певні корективи у процес адаптації його продуктів до своїх цілей. Домінувати має її критичний погляд на них, що перевіряє ідеологію і методологію історії, у світлі яких піддається трансформаціям історичний об'єкт. Назагал він трансформується неодноразово, але спершу у джерелах, що фіксують колишню фактичність вибірково, навмисно тенденційно чи випадково. Отже, історичний об'єкт виступає попервах як результат джерелознавчого фіксування. Він є таким, яким його позначено. Далі його трансформує дослідник джерел, який перетворює своєю уявою фіксовані характеристики на образ об'єкта. Тут може даватися ознаки ідеологічна, методологічна, соціокультурна позиція вченого. Зрештою, не може не вплинути на метаморфози ретроспективного об'єкта тематизація дослідження, що потребує подавати його у вузькому ключі розроблюваної теми, ігноруючи характеристики об'єкта, котрі не вкладаються в дану тематику.

На цьому моменті трансформація об'єкта ретрорефлексії може не завершуватися. Ідеться про те, що на історичне пізнання завжди справляють вплив, ба навіть і прямий тиск ідеологія і політика, внаслідок чого його продукт ідеологізується і політизується. У такому вигляді він поширюється в суспільстві тими чи тими протиборчими соціальними групами, які інтерпретують його у власних інтересах.

Отже, через трансформацію й різноманітні метаморфози той самий об'єкт ретроспективного пізнання може бути доволі різним, тому саме це пізнання містить не розв'язану до кінця епістеміологічну проблему перевірки його на істинність. Зниклою реальністю його не перевіриш. Оскільки остання зникла, то у сфері цього пізнання розуміння істини як знання, адекватного реальності, не має смислу. Критерій істинності здобутого тут знання — віднесення його до фактичності, вираженої джерелами, але самі джерела належить зіставляти з іншими джерелами, доповнювати і перевіряти ними. Отже, процес установаження ретроспективної істини нескінченний, але соціологія у своїх пізнавальних інтересах усе одно має контролювати історію іншою писаною історією. Лише тоді вона буде гарантована від повторення помилок і перебільшень, що їх припускаються історики.

Відомий радянський дослідник історичного пізнання А.Ракітов установив, що воно здійснюється на основі історичного інтересу і свідомості; має дуже складну власну структуру і структуру факту; вразливе без спеціального логічного механізму, котрий гарантує правильність перенесення інформації про минуле на теперішнє і майбутнє; передбачає обов'язкову концептуалізацію; не має проводитися з порушенням технології, методики й техніки дослідження тощо [Ракітов, 1982]. До числа складних методолого-гносеологічних проблем історичного і, загалом, ретроспективного пізнання належать проблема зв'язку контекстів ретроспекції та проблема методу реконструкції.

Контексти ретрорефлексії та метод реконструкції

Що робити з минулим? Таким чином порушують питання політико-ідеологічна кон'юнктура сучасної “помаранчевої” влади в Україні та група істориків, що її обслуговує. І відповідають: минуле необхідно судити, особливо те, яке не влаштовує. І що? Влада й історики судять минуле, часом жорстко й невиважено, а деяких діячів минулого навіть карають, викреслюючи з минулого, знімаючи з п'єдесталів, прирікаючи на забуття. При цьому вважають, що стосовно минулого мають право виступати водночас його суддями і прокурорами, адже щоб судити минуле, необхідно йому передусім щось закинути. Зрозуміло, прокурори знаходяться, причому вони звинувачують минуле, як правило, в тому, що воно не таке, як їм би хотілося. Тому прокурори переконані в необхідності пристосування минулого до теперішнього. Однак для цього потрібна ретельна його селекція, “прополювання”, яке б дало змогу поділити історію на дві частини — прийнятну і неприйнятну, “добру” і “погану”. Звісно, в комірчині сучасного “помаранчевого” Плюшкіна-лахмітника має бути, на думку ідеологів і політиків цього штибу, лишень визнана ними стара мізерія. Звідси — геть невизнане і неприйнятне! Тому перейменовуй вулиці, зноси пам'ятники, руйнуй символіку, звільняй бібліотеки від “тоталітарної” літератури.

Відомий український історик Станіслав Кульчицький дещо уточнює в цьому “прополювальному” підході до історії. Він вважає, що з минулим нічого робити не потрібно, позаяк минуле — це “те, що сталося і що змінити вже не можна”. Натомість історія — інша річ. Вона “є поглядом на минуле, який може бути різним, залежно від багатьох чинників: політичних пререференцій, віку, освіти тощо” [Кульчицький, 2009]. У чому специфіка цієї гносеолого-методологічної позиції? У тому, що вона ігнорує онтологію історії, наявність у ній об'єктивного змісту (“тіла”), пов'язаного з діяльністю людей і її результатами. “Історія, — наголошував К.Маркс, — *не що інше*, як діяльність людини, яка має свої цілі” [Маркс, Енгельс, т. 2: с. 102]. У такому ракурсі історія постає як суспільна реальність, що почати стала, почати продовжує своє становлення і розвиток. Вона — не в голові історика, а за її межами, причому охоплює і минуле, і теперішнє [Боряз, 1988: с. 11–13].

Якщо ж історія — це лише мінливий, ніби погода, погляд на минуле, тоді, ясна річ, історія постає як витвір автора точки зору щодо неї. Звісно, тоді й “прополювання” історії легко проводити шляхом її нового переписування,

переосмислення, перероблення, що Кульчицький і робить. Він навіть зазначає, що переосмислення історії відбувається в Україні швидшими темпами, ніж у Росії, і це, на його думку, є роз'єднальною ланкою в україно-російських відносинах. Справа зайшла так далеко, що українських і російських істориків не зближують навіть спільні наукові конференції (кожен залишається при своїй думці), що вони самі й наголошують. Проте історія фальсифікується, причому настільки аморально і політично небезпечно, що влада в деяких країнах вдається до пошуку захисту від неї. Так, у РФ створено "Комісію при Президенті Російської Федерації з протидії фальсифікації історії, що зашкоджує інтересам Росії", яку історики-фальсифікатори одразу зустріли в багнети [Чубайс, 2009].

Проте С.Кульчицький обстоює впровадження в історію зближувальної наукової методології, яка спирається на теоретичні підходи видатних істориків, наприклад масштабу Тойнбі. Це, вважає він, забезпечить історикам України та Росії досягнення певного спільного знаменника в оцінках тих чи тих історичних подій.

Якби так сталося, тоді, можливо, чимало проблем у відносинах між істориками двох країн відпали б самі по собі. На жаль, марно сподіватися на це найближчим часом, оскільки певна група впливових українських істориків уже далеко просунулася, проштовхуючи в історичну науку суб'єктивно-волюнтаристську методологічну доктрину. У піку російським історикам вони протиставляють надміру заполітизовані й заідеологізовані історичні версії, особливо що стосується голодоморів, ОУН-УПА, Полтавської битви, відносин із поляками й зі шведами, тож ніякий Тойнбі або інший масштабний історик минулого не допоможе їм зблизитися з російськими колегами. Треба розробляти спільну методологію історії й розбудовувати спільні ціннісні орієнтири, аби йти назустріч одне одному. Що стосується суб'єктивістсько-волюнтаристського підходу в історії, то він зводить між ученими двох країн справжню Китайську стіну. Схема, за якою він реалізується, така: на угоду політикам або на їхнє замовлення історики обґрунтовують й абсолютизують певну ідею (наприклад, ідею націоналізму), підганяють під неї факти (особливо полюбляють витягати з "темних" кутків минулого сумнівні чи підозрілі для Росії) і на цьому підмурку будують свої підбурювальні концептуальні версії.

Виходить вельми однобічне, але ідеологічно і політично центроване подання історичної фактичності. Скажімо, в контексті гіперболізованої етноїдеї ця фактичність виглядає так, ніби в історії України переважала тенденція щодо віддалення від Росії, а не на зближення з нею, а той-таки Мазепа, мовляв, усе життя носив цю ідею у своїй голові. У руслі обоженної й надміру перебільшеної ідеї національного звільнення виправдується таке ганебне з точки зору всіх міжнародних моральних норм явище, як фашистський колабораціонізм (особливо в Західній Україні, де на зразковому ставленні до колабораціонізму і колабораціоністів навіть виховують молоду генерацію). У позитивному світлі виставляється й інтервенціоністська армія Карла XII (див.: [Шестаков, 2007]), а поразка під Полтавою шведів і мазепинців оплакується. Так суб'єктивні ідеалісти-доктринери переписують

історію, приймаючи одну її частину й відкидаючи або уводячи в “тінь”, замовчуючи — іншу.

Академік П.Толочко писав у цьому зв'язку: “Україна має непросту історію. Можна сказати — навіть різні історії. Ту, що була спільною з Росією і Білоруссю, і ту, що є спільною із низкою західних країн — Польщею, Литвою, Австро-Угорщиною, Румунією. Утім, якщо першу в новітніх історичних працях, у тому числі й у підручниках, подають як безперервний ланцюг страждань нещасних українців, як своєрідну чорну діру і змарнований час, то другу викладають цілком співчутливо, як прийнятну альтернативу. Усе в цій історії було кращим. У складі Польської імперії Україна була ледь не рівноправним фундатором Речі Посполитої. У ліберальній Австро-Угорській імперії теж почувалася доволі комфортно. Не відчувала такого утиску, який мав місце у “в'язниці народів” Росії, ані в соціально-економічному, ані в національно-культурному плані.

І по суті нічого про те, що українці в цих державних утвореннях були людьми другого ґатунку, що в жодному з них не здобули такого доступу до державного управління, який мали їхні одноплемінники в Росії, що польські “ліберали” за допомогою Брестської унії позбавили їх віри батьків і дідів, нав'язали католицизм, а австро-угорські — запроторювали їх до концентраційних таборів Терезино і Таллергоф. Якщо так добре було українцям у названих країнах, тоді чим пояснити, що вони постійно намагалися їх залишити? Чому тоді Богдан Хмельницький повів Україну з польського “раю” в російське “пекло”, а мільйони західноукраїнців бігли з ліберальної Австро-Угорщини аж за океан?” [Толочко, 2008].

У цій цитаті показано, як “нові” історики, котрі виступають прокурорами і судьями історії, препарують історичний контекст, застосовуючи “прополовальний” метод вип'ячуванням одних фактів, подій чи оцінок і замовчуванням інших. Це — пряме порушення наукової методології ретроспективного пізнання, яка вимагає від ученого об'єктивної орієнтації на всю сукупність виявленої фактичності, а не на окремі, кон'юнктурно вигідні її фрагменти. Але якщо навіть, виходячи із завдань дослідження, потрібно вивчати лише окремі фрагменти минулого, все одно їх слід зображувати на тлі загальної картини цього минулого (звісно, за умови, що така картина існує в науці). Без дотримання цієї вимоги такі фрагменти не будуть правильно зрозумілі.

Порушення методології ретроспективного пізнання спричиняється до низки негативних наслідків. Передусім відбувається суміщення контекстів пізнання — теперішнього і минулого, коли “препаратори” змальовують минуле в такому співвідношенні й у такому світлі, в якому їм хотілося б, щоб його бачили з позиції контексту сьогодення. У результаті має місце непомітне перенесення оцінних характеристик із контексту нинішнього в контекст минулого і накладання їх на реалії того часу. Внаслідок цього неминує деформується механізм адекватного циркулювання інформації між минулим і теперішнім (як і навпаки), псується картина минулого. Так назагал формується історичний обман.

Своєю чергою, методологія ретроспективного пізнання вимагає строго розрізняти контексти, а також способи пояснення й оцінювання, що від-

повідать їм. Одна річ — контекст історичний, інша — контекст сьогоденній. У першому все пов'язане із тим, що сталися і згасли (зникли) певні події. Вони мали своїх виконавців, свої причини та приводи. У цьому самому контексті фіксовані й “сліди”, “знаки”, “свідчення” зниклих реалій, котрі в контексті теперішнього беруть як колишню фактичність. Цілком природно, що пояснити ці реалії можна лишень у їхньому власному контексті, тобто в контексті минулого. Можливі як каузальне, так і телеологічне пояснення. І достовірна оцінка подій також можлива, але, знову ж таки, в межах контексту і на основі його свідчень і понять.

Що ж до контексту сьогодення, то він є цілком іншим за змістом і можливостями пізнавального потенціалу. Звісно, у цьому культурно-смысловому контексті перебуває сам дослідник минулого, який має певні переваги перед минулим, оскільки існує у більш високому, більш просунутому часі та просторі і може дивитися на минуле з цієї критеріальної позиції. З цієї висоти він бачить історичну обмеженість минулого, але він не може пояснити саме минуле як зниклу реальність. Тепер уже слід говорити про перевагу минулого перед теперішнім, котра в тому й полягає, що минуле не пояснюється теперішнім: останнє не виробляє власних свідчень про минуле, отже, не може підтверджувати його колишню фактичність. Воно може використовувати лише минулі свідчення про минуле.

Навпаки, теперішнє пояснюється минулим. І все одно, виходячи з контексту теперішнього, минуле можна оцінити, щоб засвоїти ті уроки, що їх люди можуть засвоювати із досвіду своїх попередників і предків. Другий вид оцінювання минулого в контексті теперішнього можна отримати на основі бачення (оцінок) подій їх же учасниками, спостерігачами, і нарешті — сучасниками шляхом інтерпретації із сучасної точки зору. Оцінки можна узагальнити або типологізувати, але, звісно, вони будуть підведені під загальну тезу, яка виражає позицію сучасного дослідника, його часу.

Із контекстами вивчення минулого тісно пов'язане застосування методу реконструкції, без якого ретроспективне пізнання неможливе. Реконструюється минуле через його ж контекст, але виходячи з інтересу теперішнього, через технологічні можливості самого методу. Дослідник має чітко враховувати механізм зв'язку минулого і теперішнього, циркулювання інформації від першого до другого. Цей механізм має прямий зв'язок, канали якого вможливають реконструкцію: 1) через залишені минулим “сліди”; 2) через генетичну наступність (поява вищого на основі нижчого); 3) через утримання в теперішньому минулих, менш розвинених суспільних властивостей, якостей, відносин, а також через їхні перетворені форми (трансформовані “залишки минулого” в сучасному).

Суть методу реконструкції полягає у відтворенні минулого на основі його колишньої фактичності. Необхідно або на підставі речей відтворити минуле як матеріальну історичну реальність (археологія), або теоретично описати як подієву реальність (історія), або створити його (минулого) соціальний портрет (соціологія). Як бачимо, результати застосування методу реконструкції залежать від тої науки, що має з ним справу. Наприклад, археологія “працює” із речовими свідченнями минулого, дуже часто навіть із його пам'ятками. Якщо археолог відкопав, скажімо, черепки розбитої вази

та склеїв їх, відновивши цілісну форму цього давнього господарського предмета, то це означає, що він реконструював певний фрагмент історичної матеріальної реальності. Тут метод реконструкції застосовано безпосередньо й у буквальному смислі слова.

Проте в соціальному пізнанні метод реконструкції можна застосувати лише умовно. Якщо історик у якомусь архіві знайшов ноти і слова давно забутої пісні, котру, звісно, ніхто не співає, і її заспівала (принаймні заради демонстрації пісенного мистецтва предків) народна артистка України, то в цьому разі минула духовно-пісенна реальність не відтворюється. Відбувається не реконструкція її, а імітація: співачка своїм співом створює нову реальність як підміну (підстановку) втраченої минулої реальності, що її створювали предки, коли співали цю пісню. Утім, це теж слід вважати процедурою застосування методу реконструкції, попри те, що минула реальність не відновлюється. Створюється тільки її ідеальний “двійник”, замінник, імітаційна модель. Але й за цими утвореннями може умовно вгадуватися безповоротна реальність минулого.

У соціології, як і в історії, застосування методу реконструкції також має умовний характер. Минула соціальна реальність не відтворюється, вона, як уже зазначалося, зникла назавжди разом зі своїми виробниками-акторами. У теперішньому і сучасному вона може бути реконструйована як імітація: гра, образ, умовність, портрет, спогад.

Технологічні правила ретроспективного пізнання

Постулат, згідно з яким соціальна реальність минулого не відтворюється в соціальній реальності теперішнього і майбутнього, породжує складні гносеологічні й методологічні проблеми ретроспективного пізнання в соціології. Перша з них — яким чином можлива історична наступність між суспільствами, якщо соціальний зв'язок між минулим і теперішнім переривається, а якщо він існує, то яким чином? Загалом це гносеологічна проблема порівняння (зважування) соціально різноякісних епох — минулої, котру створили одні люди, і сучасної, котру створюють і рухають зовсім інші люди. Як їх порівнювати? Традиційно порівнюють минуле і теперішнє за певними загальними кількісними показниками, зорієнтованими на уявлення про прямий зв'язок наступності між минулим і теперішнім: більше чи менше вироблено, спожито, продано, перевезено, видобуто тощо. На жаль, такий спосіб порівняння незастосовний щодо соціальної реальності, й не лише тому, що її не може бути більше чи менше, причому ані в минулому, ані в теперішньому.

Соціальна реальність минулого — особлива якість суспільства і людини, соціальна реальність теперішнього — теж особлива якість нового суспільства і нової людини. Перше не переходить на друге і в друге, між ними — розрив послідовності, зумовлений тим, що нові актори своєю статусною інтеракцією створюють “свою” і для себе соціальну реальність. І все одно певна умовна наступність між цими непокєднуваними і незіставними якостями можлива, й існує вона за умов імітації минулого. (Давно пішло в минуле українське козацтво, але підтримати “зв'язок” із ним намагаються сучасні

“шароварні козаки” шляхом імітації деяких аспектів його буття і поведінки, тобто, по суті, через гру в козацтво). Гра в минуле, навіть якщо вона відбувається на театральній сцені, є, таким чином, імітацією умовного зв'язку з ним.

Свого часу Флоріан Знанецький, розвиваючи власну соціологію, запропонував поняття гуманістичного коефіцієнта, що стосується, за його словами, “композиції та структури культурних систем” і дає змогу з'ясувати значущість будь-якого елемента соціальної системи для людей, що її створили, через урахування їхнього досвіду і цінностей. Коефіцієнт можна застосовувати з метою відмежування не лише соціальної системи від природної, а й сучасної соціальної системи від минулої. У цьому плані його можна визначити як відношення між рівнями ціннісного досвіду історично вищих і нижчих соціальних систем, унаслідок якого визнається статусна самостійність (на шкалі відношення) і структурно-композиційна самодостатність (унікальність) нижчої системи (епохи). Ця система (епоха) виступає як самоцінність для її творців, а не для когось іншого, нехай і в майбутньому. Цінністю або антицінністю її може визнати для себе вища епоха тільки з власної точки зору, але це визнання для самого минулого, ясна річ, не має жодного значення.

Із визначення гуманістичного коефіцієнта як відношення між ціннісними рівнями двох ієрархічно розташованих епох впливає загальнометодологічний, причому теж гуманістичного стибу, висновок: у пізнанні історично вища соціальна система (епоха) не може виступати абсолютним критерієм (а тим паче суддею чи прокурором) системи попередньої, оскільки остання самозначима, самоцінна і самодостатня. У розумінні цього й полягає гуманізм пізнавального відношення в ретроспективному баченні реалій минулого, що саме себе колись було вправі як виправдовувати, так і засуджувати. Наголошу: цей висновок стосується пізнання, але не політики й ідеології, котрі вищу епоху можуть виставляти як абсолютний критерій нижчої.

Коефіцієнт Знанецького містить ще одне відношення — імітованої соціальної реальності теперішнього до реальності минулої епохи. З цього боку він являє собою коефіцієнт імітації, згідно з яким: чим вправніше здійснюється імітація минулого, тим “ближчим” до нього виявляється теперішнє, тим більше воно схоже на минуле, тим вужче розрив між минулим і теперішнім. Отже, соціальне теперішнє не повторює соціальне минуле, а тільки імітує його (наслідує його). Імітація створює нову, “свою” реальність, яка стосовно минулої реальності є умовною. Проте в ній угадується ця минула реальність, завдяки чому у свідомості людей формується віртуальне бачення минулого. Виникає цілий світ уявлень, котрий імітує минуле, хоча люди переконані, що цей світ прямо відображає минуле. Як правило, в цьому відображенні вони вбачають свій зв'язок із минулим. Тільки ретроспективне пізнання може допомогти їм позбутися цієї ілюзії.

Тепер можна сформулювати деякі технологічні правила ретроспективного пізнання, що спираються на поняття “колишня фактичність” та “імітація”. Перше правило: необхідно розрізняти те, що в минулому є пізнаваним і що — непізнаваним. Пізнаване все те, що подано як колишня фактичність.

Друге правило: все в минулому, що пізнаване, становить об'єкт ретроспективного пізнання, але щодо нього неможливий підхід як до емпіричного об'єкта. Такий ретроспективний об'єкт пізнається не через чуттєве відображення, а через маркування, слугуючи підстановкою історичного об'єкта. Третє правило: минуле не пояснюється з позиції теперішнього, а лише із самого себе, із власного контексту. Натомість оцінювання минулого можливе і з позиції теперішнього. Четверте правило: не можна змішувати контексти пізнання минулого — історичний і сучасний, строго розрізняючи пізнавальний потенціал кожного з них. П'яте правило: треба чітко розрізнити значимість минулого для самого себе і для теперішнього (урок, що його засвоює із минулого теперішнє). Цей урок не має піддавати минуле ідеологізації й політизації, підводити його під нинішнє право, подаватися як закид минулому або засудження його. Минуле не є злочином, хоча в історії було чимало злочинів, вчинених за мірилом саме тих часів, коли вони відбувалися й у межах яких залишилися злочинами. Не накладається на минуле і так звана загальнолюдська мораль, якщо відомо, що воно не діяло за її нормами.

Зрештою, шосте правило: соціолог, який здійснює ретроспективне пізнання, має володіти здібностями імітатора. Тут слід вказати на те, що передбачено гуманістичним коефіцієнтом Знанецького: вміння поставити себе на місце іншого, зокрема історичної персони, й зімітувати його діяльність, життя, думки, зв'язки, відносини. Усе це потрібне для створення соціологічного портрета тодішнього світу. Звісно, що в цій справі соціологові може допомогти розвинена уява, якою він має добре володіти як інструментом пізнання. Напевно, чим багатшою і потужнішою є уява у дослідника, тим повнішим, деталізованішим і правдивішим вийде портрет.

Імітаційний зв'язок між теперішнім і минулим відіграє певну роль і в пізнанні соціологією самої себе шляхом вивчення свого минулого, тобто в історії соціології. Остання завжди певною мірою є зімітованим продуктом пізнавальної діяльності соціолога-історика, а якщо вона наповнюється ще й створюваними ним міфами, то й міфологізованим продуктом. Як особливий різновид ретроспективного пізнання історія соціології передбачає постійне відтворення минулого соціології й утримання його в її теперішньому, насамперед у самосвідомості, науковому інтелекті. Річ у тім, що соціологія розвивається не лише за рахунок вивчення нових форм соціальної реальності, збагачення ідей, спеціальних своїх галузей тощо, а й за рахунок постійного самовивчення, самоусвідомлення себе з позиції дедалі нових інтелектуальних досягнень. У цьому зв'язку минуле соціології виступає як особлива форма її теперішнього, яка проникає через різноманітні інтерпретації у суперсучасні теоретичні побудови. Це являє собою також особливий канал трансляції й трансформації інтелектуального досвіду.

І ще одну особливість історії соціології як форми ретроспективного пізнання слід відзначити. Це — багатовимірний, синтетичний її погляд на минуле, у світлі якого останнє містить історію ідей, теорій, учень, індивідуальні історії життя і творчості їхніх авторів, історію становлення соціології як науки, історію зміни минулої соціальної реальності, відображеної в ідеях, теоріях, ученнях, котрі, на відміну від зниклої реальності, залишилися в наявності й піддаються розкодовуванню й інтерпретації. Ясно, що весь цей

зміст свого минулого соціологія може оглядати також із позиції розвиненішої концепції самої себе.

Отже, ретроспективне пізнання в соціології — вельми складний процес вивчення, відтворення і потлумачення соціального минулого. Воно й досі не розвинулося належним чином. Сьогодні рідко який соціолог візьметься за створення соціологічного портрета минулого (історичної персони, події чи інституту). Тому об'єкт соціології звернений винятково в бік теперішнього і сучасного, він виглядає ніби розрубаний, від нього відсічено ретроспективну частину, яка соціологічно майже не вивчається. Вочевидь потрібне розроблення теорії ретроспективного пізнання і забезпечення відповідної спеціалізації, тобто підготовки не так істориків соціології, як історичних соціологів (спеціалістів у царині історичної соціології, соціології історії).

Література

Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. — К., 2002.

Боряз В.Н. Категории “история” и “современность” и их методологическое значение // Категории исторических наук : Сборник статей. — Л., 1988. — С. 11–13.

Зиммель Г. Проблема социологии // Западно-европейская социология XIX — начала XX века / Под ред. В.И.Добренкова. — М., 1996.

Кульчицький С. Історичні компроміси // Известия в Украине. — 2009. — № 33/762. — 27 февраля.

Логика социологического исследования. — М., 1987.

Маркс К., Энгельс Ф. Соч. / 2-е изд. — Т. 2.

Ракитов А.И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. — М., 1982.

Танатова Д.К. Антропологический подход в социологии. — М., 2004.

Толочко П. История в украинских школах и вузах // “2000”. — 2008. — № 44. — 31 октября–6 ноября.

Шестаков В. Как шведы украинцам независимость несли // “2000”. — 2007. — № 47. — 23–29 ноября.

Чубайс И. Зачем Москве Комиссия против фальсификации истории. Субъективные заметки // День. — 2009. — № 93. — 4 июня.